

Ірина Кобзар, Оксана Черкашина

МИСТЕЦЬКІ ПЕРЕДБАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КАТАСТРОФ XX СТ. У СПІЛЬНОМУ ПРОТИСТОЯННІ РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУР ДУХОВНІЙ РУЙНАЦІЇ

Чи здатне мистецтво передбачати майбутні соціальні катаклізми? Чи можуть музика, література, театр об'єднуватися у протистоянні злу, що опановує людей? Якими мистецькими засобами можна збудити в людині почуття тривоги, неспокою та передати передчуття майбутніх змін? Саме такі питання порушуються у статті.

Ключові слова: духовний світ, єдність російської та української культур, передчуття, мистецькі передбачення та попередження.

Ірина Кобзарь, Оксана Черкашина. Художественные предвидения социальных катастроф XX ст. в общем противостоянии российской и украинской культур духовному разрушению

Способно ли искусство предвидеть будущие социальные катаклизмы? Могут ли музыка, литература, театр объединяться в противостоянии злу, которое овладевает людьми? Какими средствами искусства можно пробудить в человеке чувство тревоги, беспокойства и передать предчувствие будущих перемен? Именно эти вопросы поднимаются в статье.

Ключевые слова: духовный мир, единство русской и украинской культур, предчувствие, предвидения и предостережения в искусстве.

Irina Kobzar, Oksana Cherkashina. The foresights of the social catastrophes of XX century by the art in joint opposition of Russian and Ukrainian cultures to spiritual destruction

Is the art capable to predict future social cataclysms? Can music, literature, theatre unite to resist the evil forces, which take control over people? What artistic resources can possibly wake the feelings of anxiety, alarm and convey a premonition of future changes? All these questions are raised in the article.

Key words: inner world, similarity of Russian and Ukrainian cultures, premonition, foresight and warning in the art.

У час широкомасштабного розпаду одних соціальних структур і виникнення інших, нерідко з більш глобальними антигуманними цілями, гостро стають питання: як рятувати особисті духовні цінності і

як, залучаючи на допомогу мистецькі і культурницькі засоби, допомагати справі виховання і спасіння майбутніх поколінь? Щоб зрозуміти, як діяти в майбутньому, слід поцікавитися, чи були спроби у митців минулого попереджати нас про наближення соціальних катаклізмів наших часів.

З метою виявлення таких попереджень та застережень у мистецькій творчості напередодні епохи соціальних катастроф початку ХХ ст. ми будемо звертатися до художніх текстів, літературних і музичних, поєднувати і порівнювати події, які відбувалися в історії Росії та України, в історії мистецтва з середини ХІХ ст., нарешті, в історії однієї родини.

Об'єктом цього дослідження постане творча спадщина митців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. В коло нашої уваги увійдуть твори саме тих авторів, які, на нашу думку, найбільш яскраво і точно допоможуть нам розкрити обрану тему. Це музичні тексти (ноти, лібрето, відео- та аудіозаписи) опер «Демон» А. Г. Рубінштейна та «Черевички» П. І. Чайковського. Це й тексти літературні – роман «Біси» Ф. М. Достоевського і його ж «Щоденник письменника».

Спільне протистоянні російської та української інтелігенції руйнації духовного світу людини в соціальних катаклізмах на прикладі ролі сім'ї Рубінштейн як сукупності багато обдарованих особистостей, що є для нас взірцем діячів культури світового рівня, постане предметом розгляду у нашій статті.

Ми сподіваємося знайти відповіді на поставлені нами питання. Говорячи про *актуальність* вибраної теми, слід зазначити, що вже багато років продовжується акція політиків Росії та України, націлена на протиставлення та протистояння двох культур. Ми не можемо стояти осторонь від цієї ганебної ситуації і не висловлювати своїх думок.

Саме у єдності обох культур ми вбачаємо запоруку майбутнього, духовно висвітленого життя, де і Російській, і Українській культурам буде запропоновано гідне їх історико-культурницьких досягнень місце. Дві мови – рівноправні, тому і *текст статті ми вирішили викладати і російською, і українською мовами.*

В історії культури такі явища, як мистецькі або культурницькі родини – непоодинокі.

Иногда складывается впечатление, что именно на пересечении эпох какому-нибудь одному роду художников или писателей, музыкантов, актёров или архитекторов, и всем, кто входит в нетворческую часть этого рода, само провидение приуготовляет особую миссию, особую роль в истории человечества.

Широко розкрити цю тему ми не беремося, наші пошуки лежать в іншій площині, але...

Мы прикоснемся к истории одной семьи – на пересечении вероисповеданий, на пересечении эпох, на пересечении культур.

XIX ст. – це усіма визнаний період глобальних перетворень. Жага змін, масштабна та невідворотна, охопила людство і назавжди перетворила обличчя землі. Неначе щось зрушилося десь глибоко, в центрі нашої планети. Час прискорився, швидкості збільшилися, Земля почала перетворюватись на гігантський космічний корабель, що готується до польоту. Почався відлік ери технічної цивілізації [6].

25 июля 1831 г. в Свято-Николаевской церкви г. Бердичева вся семья житомирского купца Рувена (в православии Романа) в составе 35 человек перешла в православную веру. В их числе был и отец впоследствии всемирно известного музыканта Антона Рубинштейна – Григорий Рубинштейн. Подолия, включавшая и Житомирскую губернию, как и вся правобережная Украина, в то время входила в состав Российской Империи. К 1934 г. семья Рубинштейн переехала в Москву [3].

Тогочасна імперія формально була однією цілою територією, але кожна її частина розвивалася по-різному. І віддаленість від центру була інколи і ознакою віддаленості від культури.

Собственно, русские земли были в то время огромными, неплотно заселёнными, пространствами с затерявшимися в них мелкими и средними поместьями и редкими крупными городами с медленно развивающейся промышленностью. Тем, кто трудился в поместьях, на заводах и фабриках, не было смысла проявлять рвение в развитии производства, так как они работали по найму, а господа в это время жили далеко в городах или за границей. Поэтому общности интересов у разных сословий практически не было [2]. К тому же кризис крепостнического строя тормозил развитие страны, пагубно влияя

на все сфери русского общества, а неготовность царизма осуществлять социальные реформы была вопиющей. Свободомыслие сурово каралось: вспомним жестокое подавление восстания декабристов в 1825 г., изменившее общественное сознание русского народа.

Те, що називалося тоді Малоросією, складалося приблизно з 14 губерній, було в основі за формою губернськими вотчинами зі своїми, притаманними кожній губернії, правилами проживання. Поміщики жили біля своїх маєтків і займалися благоустроєм і земель, і суспільного життя своїх селян. Промисловість розвивалася тільки така, яка обслуговувала сільське господарство. Патріархальний устрій побуту на перше місце ставив родинні зв'язки. В Полтавській та Харківській губерніях, до прикладу, відкривалися школи для сільських дітей. І місцеві пани співіснували зі своїми хлопами такою собі «великою родиною» [2]. Хоча національні поривання Тараса Шевченка, соціальні ідеї Кирило-Мефодіївського братства (не так жорстоко знищеного, як декабристи в Росії) та постійні спроби малочисленої тогочасної інтелігенції заявити своє право на самостійність і незалежність і впливали на розвиток національно-визвольних ідей, але широким загалом вони не оволодівали. Тяжіння до тихого, закоріненого в свою власну землю, життя було основою ментальності мешканців тогочасної Малоросії.

Итак, к середине XIX ст. государство Россия, хотя отчасти и позволяло разным своим регионам развиваться в соответствии с их спецификой, в одном – общем для всех – действовало неумолимо: как мифический Хронос, оно пожирало своих детей. Самые прогрессивные, самые талантливые, самые светлые умы государства либо заживо гнили в сибирских рудниках, либо ели горький солдатский хлеб в Кос-Арале. Или вынуждены были, гонимые страхом не реализовать свой талант, либо быть в очередной раз загнанными за черту оседлости, вырываться на чужбину в поисках новых учителей, новых идей, новых смыслов – нового истинного исхода.

Не стало винятком і життя родини російських євреїв Рубінштейнів. Коли Антону виповнилося 10 років, і вчитися, і концертувати його було вивезено за кордон. З часом, неодноразово ще у житті музиканта та його родини, ці міні-еміграції допомагали талановитій людині до-

лати труднощі, що виникали за браком по-справжньому інтелектуально та мистецьки розвинених широких кіл інтелігенції в Росії.

Закономерно, що в произведениях лучших представителей художественной культуры, подлинных мастеров искусства, сыновей своего непростого времени мы находим предчувствия и предвидения тех грозных потрясений, которые принесли конец XIX – начало XX ст. Обратимся к самым, по нашему мнению, ярким образцам музыки и литературы, связанных одним сюжетным мотивом: операм «Демон» А. Рубинштейна, «Черевички» П. Чайковского и роману «Бесы» Ф. Достоевского, в которых действует сверхъестественная / нечистая сила.

Опера А. Рубінштейна «Демон» починається сценою буревію у горах. Тривога, розбурханість, вся природа ніби в напруженому тремтінні. Не тільки навколишній реальний світ, але і невидимий світ духів стає зримим і бунтує. Все змішалось, все в очікуванні змін. Демон – дух темряви – втомився робити зло і шукає, шукає, шукає іншого ходу життя [1].

Эпиграфом к роману Ф. Достоевского «Бесы» служат пушкинские строки, в которых тоже упоминается буря:

*«Хоть убей, следа не видно,
Сбились мы, что делать нам?
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.
Сколько их, куда их гонят,
Что так жалобно поют?
Домового ли хоронят,
Ведьму ль замуж выдают?»* [4, с. 22].

І опера П. Чайковського, написана за мотивами гоголівських малоросійських оповідань «Ночь перед рождеством», теж починається з темряви і бурі. Її роздмухав своїм хвостом, вкравши місяць, щоб насолити ковалю Вакулі, дрібний біс – чорт (майже домашня почвара, щось на кшталт домовика, смішний, хтивий, зовсім не страшний), що прийшов «повечеряти» зі своєю кумою-відьмою. Роздмухав, аби їм ніхто не заважав веселитися і не блукав попід хатами, колядуючи і славлячи народження Богонемовляти [7].

Важно отметить, что именно с середины XIX ст. входящая в моду наука психология утверждала: именно звук оказывает особое влияние на человеческую психику. Использовались наблюдения медиков и, согласно их результатам, делались выводы, что на глубинные уровни души можно влиять и даже манипулировать ими, если хорошо знать музыкальные законы и особенности строения человеческого организма. Те особые эмоциональность и музыкальность, которыми отмечено начало всех трёх рассматриваемых произведений, словно подтверждают эти тезисы. Выраженные через метафору «буря, сумятица, разнужданность стихии» ожидания больших перемен вызвали у читающих и слушающих как бы особого рода физические «вибрации», связанные с нервным возбуждением, предчувствием чего-то необычайного.

Такі твори-передбачення описували нібито звичайні природні явища (ніч, буря, негода), але насправді вони ілюстрували стан внутрішнього світу людини. І при втручанні в нього посланців зі світу духів із ним відбувалися кардинальні, доленосні зміни, які потім відбивалися і на світі зовнішньому (ранок, буря стихає, негода скінчується). Ці мистецькі ідеї були характерними для літератури, музики, живопису на межі століть. Тільки духовно глибокі особистості, наділені яснобаченням, вводили слухача-читача-глядача у внутрішній світ душі, використовуючи асоціації з бурхливим виром стихій, розбуреної духами природою. Мистецтво середини-кінця XIX ст. – це взірць творчості духовидців. Митці немовби відкривали завісу майбутнього, тільки мало хто міг дійсно побачити, що за тією завісою ховалося.

Одним из насущных вопросов, поднимаемых искусством XIX ст., была тема восприятия человеческой душой идей нового времени, раскрываемая по-разному.

В опере А. Рубинштейна «Демон» звучит тема сострадания души злу, приятия зла, готового как будто поменять свою изначальную природу. Она является логическим продолжением попыток общения со злом, начатых ещё в «Фаусте» и очень характерных для сюжетов западного искусства.

Роман Ф. Достоевского «Бесы» поднимает, в нашем понимании, тему дерзкого вызова, брошенного душой злу – на бой, на противостояние, но бой, имеющий оттенок спортивного состязания, а не

собственно последнюю смертельную битву. В этом, по Достоевскому, проявляется характер русского народа. «Это прежде всего потребность в замирающем ощущении, дойдя до пропасти, свеситься в неё на половину, заглянуть в самую бездну и ... некоторое адское наслаждение собственной гибелью, потрясающее ощущение перед собственной дерзостью...» [5].

Опера П. Чайковского «Черевички» – рождественская сказка – описывает нехитрый выбор души между материальными благами и любовью.

І висновки, тобто Вихід? Исход?!

Вихід в кожному творі різний.

В опері «Демон» душа, що повірила темному духу і почала йому співчувати, гине від першого ж дотику до зла [1].

В романі «Біси» автор передбачає загибель великої кількості людей, але прозирає, що Росія, позбавлена бісовщини, на колінах благодать Христа, востаннє сподіваючись на його прощення.

«И мы бросаемся, безумные и взбесившиеся, со скалы в море и все потонем, и туда нам дорога, потому что нас только на это ведь и хватит. Но больной исцелится и “сядет у ног Иисусовых”... и будут все глядеть с изумлением» [4, с. 600].

В «Черевичках» казковий сюжет казково і закриває тему. Добро і любов перемагають, дрібний біс-чорт, осміяний і принижений, везе на собі Вакулу додому. А в малоросійському селі настає сонячний різдвяний ранок [7].

Произведения, выбранные нами, относятся к культурным событиям, которые изменяли ход мыслей целых поколений. Потому что основной их идеей был, прежде всего, глубокий анализ душевного и духовного состояния внутреннего мира человека, во всей его полноте и на всех его уровнях. А ещё рассматриваемые нами сочинения предостерегают и подсказывают, предупреждают человека о грядущих катастрофах. И художниками – предвестниками широких социальных потрясений – были, по нашему мнению, подмечены и транслированы именно изменения в глубинах человеческих душ. Душ, охваченных соглашательством со злом, дерзкими вызовами ему или необоснованной уверенностью, что добро и так всегда побеждает...

Навіть музична мова, тобто не ідейна, а естетична парадигма опери «Демон», являла собою попередження: зло ховається за красивою машкарою. Ми чуємо експресивні та ефектні арії носія темної сили, а у дуетах із персонажами, які втілюють світле начало, темрява явно виграє, зачаровуючи слухачів. І тільки зусиллями мудрого, духовно просвітленого серця можна ті чари подолати. На нашу думку, на той час то був дуже прогресивний композиторський хід: вивести через музичний матеріал ідею, що зло активно маскується у красу, бо не може вже себе видавати за істину. Це було і сміливо, і мудро.

А. Рубінштейн разом із братом і матір'ю пережили революційні події 1840-х рр. спочатку у Німеччині, а потім у Австрії, і це не могло не вразити дев'ятнадцятирічного юнака. Гострі і яскраві переживання відбилися і на його творчості. Сумніви, страхи та неможливість юній чистій душі протистояти злу були знайомі композиторові. Звідси і такі безжальні духовні етичні висновки опери.

И «Демон», и «Черевички», и «Бесы», хотя и с определенными трудностями и запретами, всё же были услышаны, увидены, прочитаны широкими народными массами. Но, к сожалению, поток революционного движения они остановит уже не могли. Революция 1905 г. разорвала Россию. Огромные массы людей сдвинулись с мест, а с началом Первой Мировой войны к 1914 г. великая держава и совсем утратила своё прежнее жизнеустройство. И крупные русские помещики, и мелкие помещики-малороссы, и дети евреев-выкрестов должны были либо принимать катаклизмы, которые им уготовила судьба, либо гибнуть в борьбе против них, либо уезжать, теперь уже в настоящую эмиграцию.

Приємно дізнаватися, що в твоєму місті жили, були або хоч через нього проїздили видатні люди. Про Антона та Миколу з роду Рубінштейнів Харків згадує з великою пошаною, як про людей, що безпосередньо допомагали розвитку музичного життя міста. Слідом за відкриттям з ініціативи Антона Рубінштейна Російського Музичного Товариства у Петербурзі (1859) Микола Рубінштейн сприяв відкриттю такого ж товариства в Москві (1860). Далі друг і побратим Рубінштейнів В. Кологривов відкриває філіал Російського Музичного Товариства в Києві (1863). А в Харкові за підтримкою родини Рубінштейн

і з ініціативи І. Слатіна Музичне Товариство відкрилося у 1871 р. За рекомендацією того ж А. Рубінштейна до Харківського відділення Музичного Товариства приїхала співачка Прохорова-Муреллі і разом з оркестром під орудою І. Слатіна тільки за 1871 р. в нашому місті відбулося п'ять симфонічних зібрань [2]!

Этот эпохальный организационный труд братьев Рубинштейн, В. Кологривова и И. Слатина можно с полным правом рассматривать как часть общего противостояния двух культур духовному разрушению человека на рубеже XIX – XX ст. Ибо русская культура силами лучших своих представителей помогала донести, а украинская старалась воспринять и привить своему народу подлинные духовные ценности. И в их числе – любовь к настоящей, глубокой, серьёзной, а значит – оберегающей души и сердца людей в тяжкий час испытаний – музыке.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антон Григорьевич Рубинштейн. Демон [Текст] // *Оперные либретто. Краткое изложение содержания опер / Редакторы-составители В. А. Панкратова, Л. В. Полякова. — Изд. 2-е, расш. и доп. — М. : Музыка, 1970. — Т. 1. — С. 98—101.*
2. Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) [Текст] : истор. монография : в 2-х т. / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. — Репринт. изд. — Харьков : Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. — Т. 2. — 982 с.
3. Бокман Г. Московская консерватория и её здание: вспоминая начало [Электронный ресурс] / Г. Бокман. — Режим доступа : <http://gromadin.com/rmusician/archives/5442>
4. Достоевский Ф. М. Бесы [Текст] / Ф. М. Достоевский. — Москва : Художественная литература, 1990. — 672 с.
5. Михайловский Н. К. О «Бесах» Достоевского [Электронный ресурс] / Н. К. Михайловский. — Режим доступа : http://az.lib.ru/m/mihajlowskij_n_k/text_0240.shtml
6. Обюрген В. Мистецтво вмирає [Текст] : [переклад Леся Курбаса] / В. Обюрген // Курбас Лесь. Березіль. — К. : Дніпро, 1988. — С. 340—372.
7. Черевички [Текст] // *Оперные либретто. Краткое изложение содержания опер / Редакторы-составители В. А. Панкратова, Л. В. Полякова. — Изд. 2-е, расш. и доп. — М. : Музыка, 1970. — Т. 1. — С. 126—129.*